

UDC 294.51:39(477+540)

UNIVERSALITY OF VAISHNAVISM AND THE PLACE OF UKRAINIAN CULTURE IN ISKCON

Yu. Fil

PhD (History)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

filyulia@gmail.com

The article is dedicated to the identical aspects of the development of the International Society of Krishna Consciousness (ISKCON) in Ukraine. To be more precise, to the place of Ukrainian culture in Society and in adherents' life. The topic seems problematic taking into account the huge role of Vaishnava culture (Hindu in its base) in ISKCON. Hence the question is whether there is some space for local (national) culture and national particularities in such Hindu oriented religious movement. The article is the result of fieldwork started in 2015 that has become systematic since 2019. The qualitative methods of sociology such as interviews and participant observation were used in the research. The material was collected in the temples of cities and towns in Ukraine such as Kyiv, Lviv, Rivne, Donetsk (the devotees were on the territories controlled by Ukrainian government at that time), Kharkiv, Mariupol, Berdyansk, Kramatorsk. There were temple administrators and Maharajas among the respondents.

It was proved that in Ukrainian ISKCON as well as in every other Society in the world, the theology of Vaishnavism forms the attitude to the national culture – the aim of a devotee is rather to get rid of all identifications with the material world (hence with national culture) than to identify with it. So, it seems natural that on the level of ISKCON community Ukrainian culture is not cultivated much. Though taking into account the postcolonial context of the development of the country, some devotees have a particular attitude to Ukrainian culture and were trying to incorporate it in Vaishnava worldview. Such adherents see the value of national culture in its connection with the ancient Aryan culture, so they are searching similarities of both cultures in the language, art, way of life, etc. Thus, so-called “Aryan-Tripilian theories of Ukrainian ethnogenesis” appear attractive and relevant for many of them. Though this tendency is quite marginal in Ukrainian ISKCON, it can be named as a national distinguishing feature of Ukrainian ISKCON.

Keywords: “Aryan myth”, ISKCON, Ukrainian culture, Vaishnava culture, Vaishnavism

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ ВАЙШНАВІЗМУ ТА МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ISKCON

Ю. С. Філь

Важливість вайшнавської культури в ISKCON

У теології та практиці вайшнавизму Міжнародного товариства свідомості Кришни (далі – ISKCON) не можна не помітити деякої суперечності в тому, що, з одного боку, вайшнавизм – це “релігія душі” й всі люди, за уявленнями вайшнавів, передусім є *дживами* (душами), а всі атрибути матеріального існування людини другорядні і несуттєві, а з другого – це релігія, у якій вайшнавська культура, що в основі своїй є індуїстською, а особливо її зовнішні вияви, як-от їжа та одяг, мають принципове значення. Не можна бути по-справжньому вайшнавом, не носячи *дгомі*¹, не вживаючи вайшнавську їжу, не знаючи принаймні базових санскритських понять та місць

© 2020 Yu. Fil; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

індійської сакральної географії. З одного боку, одяг для вайшнавів не важливий у тому сенсі, що відданий не має концентруватися на ньому і надавати йому якогось більшого значення, ніж просто функціонального. Інша річ індійський одяг – він є частиною вайшнавського етикету в храмі, й відданий, який не має індійського одягу, має замінити його принаймні схожим і таким, який відповідає вайшнавським нормам – має відповідну довжину і закриває певні частини тіла. Що стосується їжі, то представники громади запевняють, що вона не має бути принципово індійською, головне, аби була приготована з любов'ю. Тому національна їжа також допустима. Принципово, щоб вона була вегетаріанською, а рецепти якої кухні при цьому використовують – не так важливо. “Італійські, наприклад, індуїсти готують італійську їжу, росіяни готують борщ”, – пояснив в інтерв'ю місцевому телеканалу в Томську відомий вайшнав та правозахисник Олександр Шахов у зв'язку з резонансним судом над Бгават-гітою в сибірському місті у 2012 році². Все ж на практиці *прасад*³ по великих храмах у всьому світі здебільшого складається з індійських страв, серед яких переважно рис, *дал*, *сабджи*, *самоси*, *качорі*, *роті (чанаті)*, *халава*, різноманітні *гулаб джамуни* та інші страви, у приготуванні яких застосовують традиційні індійські рецепти та суміші спецій. Показово, що вайшнави по всьому світу називають страви їхніми індійськими назвами, навіть якщо вони мають приблизні відповідники в місцевій кухні. Наприклад, однією з найулюбленіших страв вайшнавів є *сабджи*, яка в основі своїй майже нічим не відрізняється від українського рагу або тушкованих овочів. А проте цю страву ніхто не називає рагу. Тож як так сталося, що в релігії, у якій матеріальним виявам буття відводиться таке незначне місце, важливими виявляються одяг, їжа, зачіска, знаки на тілі та обличчі (*тілака*⁴, *шикха*⁵)? Для вайшнавизму ISKCON такої суперечності просто немає, бо в його теології є конкретні пояснення стосовно цього. Та дослідницьким завданням у цьому разі було не тільки з'ясувати, як це питання розв'язується в межах теології вчення, а передусім як українські адепти вайшнавизму цієї *сампрадаї*⁶ вирішують його для себе і яке місце в їхньому досвіді та ідентичності займає українська культура. Це питання стає ще більш цікавим та актуальним у контексті ширшої проблематики – як у міжнародній релігійній організації, у якій велика роль відводиться вайшнавській (читай – індуїстській) культурі, знаходиться місце національним особливостям. Теологія вайшнавизму може окреслити лише ставлення т. зв. ідеального вайшнава до цього питання, практика окремих громад та окремих відданих може відступати від ідеалу, проголошеного вченням, або допускати варіанти в його межах. Польова робота потрібна саме для виявлення цих варіантів. Попри те що в Україні студії з гаудія-вайшнавизму проводяться досить активно, головню завдяки діяльності Міжнародної релігієзнавчої школи “Вайшнавська традиція крізь століття”, яка розпочала свою роботу у 2012 році⁷ і в межах якої українські вчені розробляють тему в текстологічному, теологічному, історичному та філософському аспектах, системних польових досліджень української громади ISKON до цього часу не було проведено і публікацій, які б торкалися питань сучасного життя української громади, вкрай мало⁸. Саме тому для розробки цього питання у 2019 р. було проведено польові дослідження, які мали на меті з'ясувати стан сучасного розвитку вайшнавської громади в Україні, зокрема і питання національної ідентичності та місця національної культури в житті Товариства.

Головними методами дослідження були якісні методи соціології, насамперед глибинне інтерв'ювання та включене спостереження. Це методи, які використовуються в так званій гуманістичній парадигмі в соціології, звертаючи погляд на людину з її власним досвідом, баченням ситуації і, що найголовніше, нарративом. Матеріал був зібраний у громадах малих та великих українських міст – у Києві, Львові, Рівному, Донецьку, Харкові, Маріуполі, Бердянську, Краматорську, де було взято інтерв'ю у відданих, серед яких були адміністратори храмів та магараджі. Та, перш ніж перейти

до бачення українськими вайшнавами цього питання, потрібно з'ясувати, яке мiсце у вайшнавiзмі загалом відводиться культурному різноманiттю.

Незважаючи на жорстке протиставлення матерiального та духовного свiту, вайшнави вважають, що Кришна присутній у першому так само, як і в другому. Матерiальний свiт є не сам по собі, а для Кришни, для його задоволення. Вайшнави носять iндiйський одяг та їдять iндiйську їжу не тому, що iнша гiрша, а тому, що це приємно Кришні. В основi релiгійного досвiду вайшнава лежить прагнення принести задоволення Богу, відданий упевнений, що він справді щось може дати Богу, – звiдси й впливає усвiдомлення відповідальності та вайшнавських правил і приписiв [Карпицкий 2016, 100]. Матерiальне тiло теж належить Кришні, тому і поводитися з тiлом треба так, нiби годуєш та одягаєш не себе, а Бога, тож вайшнав не може харчуватися будь-як, хай навіть дотримуючись вегетарiанської дiєти. Їжа має бути приготувана з любов'ю, з найкращих продуктiв, у чистому мiсці і гiдною людиною.

Також вайшнавiзм знімає всі суперечності тим, що декларує свою універсальність. Сам засновник Мiжнародного товариства свiдомостi Кришни Бгактiведанта Прабгупада Свами унікав терміна “iндуїзм” стосовно своєї культури, проголошуючи, що вайшнавiзм – це значно ширший феномен. Учитель хотiв позбавити вайшнавiзм його етнічних конотацiй. Універсальний характер вчення, на думку вайшнавiв, виражається в тому, що його можна застосувати не лише до духовної сфери життя, а й до iнших – соціальної, ментальної (iнтелектуальної та емоційної), фiзичної⁹. Така теза не позбавлена сенсу хоча б тому, що вайшнавська культура (як і будь-яка iндуїстська в принципі) не просто є частиною життя людини, вона є самим життям. Iнакше кажучи, вайшнавська культура охоплює найширше повсякдення вiрянина, а не наявна в його житті лише у спеціально відведений для цього час і у спеціально відведеному для цього мiсці, як це можна бачити в модерній європейській концепції релiгії¹⁰. Саме тому радикальна теза деяких релiгiєзнавцiв про марність поняття “релiгiя” стосовно Iндії видається небезпiдставною, так само як небезпiдставною є марність видiлення релiгійної сфери як окремої поруч з iншими сферами буття. Вайшнавська культура – це саме те, що поєднує фiлософію та практику. Універсальiзм полягає у відсутності розриву мiж фiлософією та практикою. Тож вайшнавiзм часто самі ж адепти називають не релiгiєю, а способом життя або навіть наукою життя. Ось як висловився Дгiрашанта дас Госвами Махарадж з Англії, який відвідував Україну восени 2019 року: “Як ви бачите, тут, в Україні, так багато людей говорять про ведичну культуру. І це не тому, що це – релiгiя. Це не релiгiя взагалі, це – спiсiб життя. Ми починаємо рано-вранці та закінчуємо в кінці дня, щодня, не лише щонеділі. Тому це навіть не релiгiя, це віра, система вiрувань. Сьогодні одна релiгiя, завтра iнша, але [вайшнавiзм] це не релiгiя, це спiсiб життя, це – наука, практичний науковий спiсiб життя”. Її всеосяжний, практичний характер знімає питання конкуренції культур, адже у вайшнавській культурі вбачається засiб (iнструмент) духовного вдосконалення, чого національна культура не дає. Вайшнавська культура в такий спiсiб виявляється виключеною з низки iнших культур через свою універсальність та принципово iнші функції, нiж у національної культури, тож як мiж цими культурами можуть виникнути суперечності?

Також універсальний характер вайшнавiзму забезпечений сакральними текстами, найперше Бгагават-гiтою, яку вважають такою, що виражає загальнолюдські вiчні iстини, актуальні для всіх, незалежно від культури та часу. Вайшнавiзм об'єднав у собі те, що мають iнші культури, тому він не може їм суперечити, а лише збагачувати та доповнювати їх. “Всі культури у вайшнавiзмі об'єднує священне писання – Бгагават гiта”, – сказав президент храму в Бердянську Трiбганга дас, що, по суті, є тiєю ж думкою про універсальність вайшнавської культури. Ба більше, універсальною священну iндуїстську “Пiсню Бога” зробив сам Бгактiведанта, перетворивши її власними коментарями на “Бгагават-гiту як вона є”. Як зазначає дослідниця М. Шевчук,

принципи роботи Бгактіведанти з Бгагават-гітою цілком і повністю обумовлені методологічним підходом автора до інтерпретації вчення Бгагават-гіти як Універсального Вчення, де Кришна виступає як Досконалий Вчитель [Шевчук 2008, 127]. Також авторка справедливо підкреслила зміну розуміння функції Бгагават-гіти в нових умовах. «Претензії на універсальність, істинність та авторитетність вчення Кришни визначають як стиль і форму викладу “Бгагават-гіти як вона є”, так і саму гіта-бгаш’ю Бгактіведанти. Саме розуміння функції Гіти в нових умовах зазнає низки трансформацій. У цих умовах розуміння функції Гіти змінюється: від інструмента для відтворення та ретрансляції механізмів традиційної культури, який включає в себе триєдиний комплекс ментального, вербального та фізичного актів рецитації священного авторитетного тексту (формула “тат твам асі”), до виведення на перший план проблеми гносеологічної та онтологічної доказової бази як “історичної першості вчення”, так і його позачасової універсальної істинності порівняно з іншими вченнями» [Шевчук 2013, 198].

Втім, сакральні тексти вайшнавизму хоч і можуть трактуватися в універсальному ключі, та, з другого боку, навпаки, поміщують вайшнавизм у дуже конкретний культурний контекст. Сам Кришна, а також його втілення Господь Чайтанья народилися на індійській землі, й всі значущі та знакові події їхнього життя також проходили в Індії. Сакральна географія гадія-вайшнавизму – це мережа священних місць, освячених присутністю великих божественних особистостей. Місто Матхура, де народився Кришна, місто Вриндаван, де він провів дні свого дитинства, місто Маяпур, неподалік якого сталося явлення Чайтанья Магапрабгу, втілення Кришни, місто Пурі, яке вважається центром поклоніння вайшнавському божеству Джаганнатху, – це лише декілька із сотень священних місць та тисяч вайшнавських храмів, у які кожен вайшнав мріє потрапити за своє життя. Тож вайшнавизм тісно прив’язаний до сакральної географії Індії, а якщо врахувати те велике значення, яке паломництво займає в індуїстській культурі в принципі, можна уявити, наскільки велику роль відіграють священні місця в релігійному досвіді вайшнавів ISKCON. Коли спілкуєшся з відданими, часом виникає враження, що вони живуть в іншому світі, у якому Вриндаван та Маяпур ніби існують не за тисячі кілометрів, а десь неподалік, так, ніби паломництво – це не якась конкретна подія в просторі і часі, а трансцендентна подія, яка уже відбувається тут і зараз. Віддані постійно апелюють до святих місць, висловлюючи бажання потрапити туди вперше або ж знову і знову їздити туди, деякі прагнуть оселитися у священному місці, інші ж підкреслюють, що не обов’язково селитися просто в сакральному місці, адже воно вже є на духовному плані й найважливіше досягти й осягнути його саме там. Вайкунтха Према дас із Рівного зізнався, що був в Індії шістнадцять разів. Тому вайшнавський релігійний досвід можна умовно назвати паломницькоцентричним, та ще й таким, який пов’язаний з Індією.

Крім того, зовнішні атрибути вайшнавської культури, як-от одяг та їжа, віддані наділяють проповідницькими функціями. Вайшнавський одяг, *прасад*, зачіска та знаки на тілі є маркерами, які дають змогу в публічному просторі одразу ідентифікувати відданих Кришни. Цю тезу влучно озвучив президент храму ISKCON міста Донецька Антакела Прабгу: «Прабгупада казав, що це – наша проповідь. Ми маємо звернути на себе увагу. Якщо ми будемо у звичайному одязі або без знака на лобі, хто зверне на нас увагу? А так люди бачать: “О, Кришна!” і згадують про Бога, вони бачать православного священника в чорній рясі, у них одразу ж внутрішня повага виявляється, міліціонера бачать: “О, це представник закону”, так само вони бачать нас. Ну, це не принципово важливо. Це не принципова концепція одягу. Це – форма проповіді».

Також розрив між трансцендентністю, яка в принципі характерна для індуїстської культури, та великим значенням, якого надають саме вайшнавській культурі, може бути подоланий ідеєю про те, що зовнішні атрибути культури (зокрема, одяг)

обумовлюють людську поведінку і самовідчуття. Вайшнавизм виходить з того, що спосіб, у який людина виконує всі побутові діє, має на неї вплив. Наприклад, як людина одягнена, так вона себе і почуває. Вважається, що одяг обумовлює людину. Одяг дисциплінує людину. Звідси припис носити вайшнавський одяг. “Якщо ви вдягнете боксерські рукавиці, то вам що захочеться? Кудись вдарити”, – влучно проілюстрував цю думку Антакела дас.

Цікаво, що принципівість вайшнавської (ведичної) культури для вайшнавизму за історію існування поділяли не всі. Один із вчителів ISKCON харизматичний Хрідаянанда Госвами Магарадж (народ. 1948 р.), незважаючи на те що він є одним із найвідоміших учнів самого Шрілі Прабгупади й стояв, так би мовити, біля витоків, переконаний, що часи *харінам*¹¹ у кольорових сарі на вулицях мегаполісів минули. Для того щоб рух Харе Кришна поширювався на Заході й став зрозумілим та прийнятним для жителя сучасного великого європейського чи американського міста, треба максимально позбавити його ведичної атрибутики, яка може дратувати багатьох людей на Заході. Тому він закликав вдягнути звичайний європейський одяг, взутися, оспівувати святе ім'я під гітару не у храмі, а в приватному просторі, чим викликав дискусію по всьому вайшнавському світу, яка продовжує точитися досі і навряд чи коли-небудь згасне, зважаючи на неоднозначність питання. Свої ідеї Хрідаянанда Госвами Магарадж втілює у проєкті Krishna West, який він заснував 2013 року і місію якого визначив як “просування Свідомості Кришни в Західному світі” [Mission and Vision]. Цікаво, що такий радикальний проєкт знайшов своє місце в ISKCON – Керівна рада (Governing Body Commission) дійшла згоди, що проєкт Krishna West є частиною ISKCON, а не окремим рухом, спростовуючи уявлення про те, що проєкт Махараджа є новим, окремим від ISKCON і таким, який змагається з ним [GBC Meeting... 2017]. Треба зазначити, що проєкт Krishna West не унікальний. Тут і там виникають “секулярні” вайшнавські проєкти, покликані пропагувати вайшнавські істини без прив'язки до вайшнавської культури, тобто без акценту на ритуальний бік релігії та в позахрамовому контексті. Зокрема, популярності набирає проєкт “Благость” вайшнава Олега Торсунова, клуби якого відкриваються не лише в багатьох містах України та Росії, а й інших країнах на різних континентах. “У рамках клубів проводяться теплі зустрічі, на які може прийти кожен, кому цікаве спілкування в благості, хто хоче набути хороших друзів, ділитися своїми реалізаціями та обмінюватися досвідом. Зазвичай зустрічі проходять за спеціальною програмою *в кого-небудь дома або в орендованому приміщенні* (виділення наше. – Ю. Ф.)”, – значиться на сайті клубу¹². В Україні вайшнавські клуби функціонують у таких містах, як Бахмут, Дніпро, Донецьк, Запоріжжя, Київ, Львів, Маріуполь, Новоазовськ, Одеса та Стаханов. Такі проєкти доводять, що хоч вайшнавська культура важлива для вайшнавизму, але нею він не вичерпується.

Місце національної культури в теології вайшнавизму

Принципове прийняття вайшнавської культури як способу життя видається очевидним у вайшнавизмі, інше питання, яке місце посідає в ньому національна (етнічна) культура чи не посідає жодного. Звісно, у межах гадія-вайшнавизму, який зародився в Індії і протягом 500 років не виходив за її межі, просто не могло виникнути проблематизації цього питання, але з того часу, як вайшнавизм почав поширюватися світом головно завдяки проповіді Бгактиведенти Прабгупади, вайшнавизм вже не міг його оминати, адже *бгактами*¹³ почали ставати люди з найрізноманітнішим культурним походженням. Так само очевидно, що якоїсь особливої ролі національним культурам в ISKCON ніколи не було відведено хоча б з тієї причини, що вайшнавська культура лежить у його основі. Все ж у вайшнавизмі сформульоване ставлення до неї і визначене її місце в картині світу. Це місце обумовлене фундаментальним для вайшнавизму поділом світу на духовний та матеріальний. Усі зовнішні атрибути будь-якої культури (одяг, їжа, традиції, мова) належать до матеріального

світу, інакше кажучи, вважаються атрибутами тіла, а не душі. А оскільки вайшнави прагнуть до трансцендентного світу, будь-які вияви матеріального стаються друго-рядними та неважливими. Якщо з духовними речами вайшнав має ототожнитися, то з матеріальними, навпаки, – розототожнитися. Тож ототожнення індивіда з власною національною культурою є такою ж ілюзією, як ототожнення з власним тілом. Природно, що, згідно із вченням Шрілі Прабгупади, культивування національної ідентичності та культури не має цінності для духовного розвитку особистості. Також вайшнавська культура, на думку відданих, виявляється ближчою до духовного світу, адже є інструментом, за допомогою якого Кришні можна принести задоволення. Саме тому, як сказав Антакела прабгу, “Шріла Прабгупада не йшов на компроміси. Він зберіг вайшнавську традицію в чистості і у спадковості”. Хоча в теології вайшнавизму однозначно і прозоро сформульована позиція стосовно національної ідентичності та культури, все ж громади та окремі віддані в різних культурних традиціях по-різному визначаються стосовно культурного спадку власної країни і стосовно власної національної ідентичності. Україна не виняток, і для українських відданих це питання стоїть гостріше, зважаючи на постколоніальний контекст, у якому формується сучасна українська культура.

Національна культура в картині світу українського вайшнава

Загалом українська громада ISKCON, дотримуючись вчення, приймає його позицію стосовно національної культури, тому на рівні адміністрації не культивує залучення в національні справи. Така позиція не є самоочевидною: в інших релігійних рухах орієнталістського походження на території України можна спостерігати протилежний підхід. Наприклад, у Сахаджа йозі, яка також почерпнула багато елементів з індуїстської культури, починаючи від індуїстських сакральних текстів і мантр і закінчуючи бажаністю вдягати індійський одяг на *пуджі*¹⁴, все ж національна культура набуває принципової цінності. У вченні Сахаджа йоги про тонкі всепроникні вібрації є ідея про те, що кожна земля також має свої вібрації, що впливає з думки, що наша планета, так само як кожна людина, теж наділена тонким тілом. Відповідно, якщо людина перебуває в резонансі з вібраціями своєї землі, поважає їх та культивує, це має сприятливий вплив на неї. Повага та любов до землі, на якій народився, є частиною *дгарми*¹⁵ Сахаджа йоги, у зв'язку з чим національна культура набуває самоцінності. Бажаною мовою протоколів *пудж*, офіційних заходів, перекладів текстів *гуру*¹⁶ тощо є українська мова, а українську етнічну культуру активно культивують та підтримують шляхом організації виставок національних ремесел, участі в публічних святкуваннях національних свят та багатьма іншими способами. Цікаво спостерігати еволюцію ставлення до української культури в межах руху Сахаджа йога – посилення уваги до української мови та культури є тенденцією останніх років, яка, ймовірно, пов'язана із загальноукраїнським піднесенням національної свідомості у зв'язку з Революцією Гідності. Звісно, не можна сказати, що повага до власної культури не є частиною вайшнавської *дгарми*, просто у вайшнавизмі цьому не відводять якоїсь особливої ролі: повага – це не те саме, що свідоме цілеспрямоване підтримування та культивування. Відсутність поваги до місця народження матеріального тіла, як би висловилися вайшнави, є такою ж *адгармою*¹⁷, як відсутність поваги до Бога, іншої людини, тварини тощо.

Мова – це атрибут тіла, яке своєю чергою є атрибутом матеріального світу, тому мова спілкування для ISKCON не є принциповим питанням. У цьому цілком можна було переконатися, перебуваючи на недільних програмах у вайшнавських храмах Львова, Луцька та Рівного. Ці міста показові тим, що, попри те що більшість населення Галичини і Полісся в побутовому спілкуванні використовує українську мову, при проведенні колективних заходів немає установки принципово користуватися українською мовою. Відданий Вайкунтха Према дас, президент храму міста Рівного,

спілкується з відданими російською мовою, адже це мова його побутового спілкування й він не має коренів у Західній Україні. “Так, я скажу, що я російською звик спілкуватися і жодних проблем у спілкуванні немає, люди тут толерантні”, – пояснив президент. Так само як відданий Віджай дас із львівського храму, який, попри те що ведучий недільної програми використовував українську мову, звертався до відданих з оголошеннями російською мовою. В інтерв’ю Віджай дас розповідав, що може думати і розмовляти обома мовами: народився у Львові, батько був росіянином, мати – україною, вчився в російській школі – звідси і двомовність.

Недільні програми в містах на Сході України, де вдалося провести польові дослідження, – у Харкові, Бердянську, Краматорську, Маріуполі – ми не зустріли україномовних спікерів, але не тому, що програми принципово проводяться російською мовою, а тому, що в цих регіонах, у принципі, невелика частина населення в побуті спілкується українською мовою. Після початку війни на Донбасі Львівська область прийняла найбільшу кількість переселенців з-поміж інших західних областей¹⁸, серед них були і вайшнави. Переселенці без жодних перешкод спілкуються природною для них російською мовою з рештою львівських відданих, що вчергове доводить, що мовне питання не є принциповим у вайшнавських громадах. “Ця проблема притягнута владою за вуха. Я так розумію, що ця проблема – націоналісти, так само оці... які борються між собою, сторони – це придумана [проблема] для певних цілей”, – пояснює Віджай дас.

Хоч у вайшнавському середовищі цілеспрямовано не культивують українську мову, та все ж визнають необхідність створення українських перекладів і ведуть активну роботу в цьому напрямку. Українською мовою перекладені основні сакральні тексти, на які спирається вчення, – “Бгагават-гіта як вона є”, 3 пісні книги Шрімад-Бгагаватам (Бгагавата Пурани), “Шрі Ішопанішад”, “Крішна, Верховний Бог-Особа”, “Нектар відданості”, “Чайтан’я-чарітамріта”.

Мова для українців справді є головним маркером національної культури і найбільш живим її елементом. Але чим є українська культура поза мовою – це питання, стосовно якого українці самі ще не досягли консенсусу, не кажучи вже про українських вайшнавів, для яких це питання *a-priori* не є першорядним. Коли ми спитали у Дгірашанти даса Госвами Махараджа, англійського проповідника, який був учнем самого Прабгупади і ввібрав кришнаїзм у найбільш ортодоксальній формі, про те, чи важливо зберігати різноманітність цього світу, а відповідно культивувати українську культуру тут, в Україні, у відповідь він поставив питання: “А що таке українська культура?” Хоч магарадж – англієць і, природно, не може мати особливої чутливості до питань української ідентичності, уже сам той факт, що, спілкуючись з українськими вайшнавами (а Магарадж є частим гостем в Україні), він не помітив виявів національного сентименту в українських вайшнавах, свідчить про те, що українці у своїх духовних пошуках не ставили йому таких питань.

Тож, якщо мова не є принциповим питанням для вайшнавів, не варто очікувати, що інші вияви національної культури, як-от одяг, звичаї, національні свята та національні герої, відіграють якусь помітну роль у картині світу більшості українських вайшнавів. Показовою була ситуація на урочистому закритті проекту Міжнародної релігієзнавчої школи “Вайшнавська традиція крізь століття” 24 серпня 2015 року, яке відбувалося в одній з аудиторій Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Організатори-вайшнави у своїх виступах не згадали про те, що закриття збіглося зі ще однією урочистою датою, правда, не вайшнавського, а національного значення. Бо й справді, самі по собі національні свята для більшості вайшнавів не несуть цінності з вищезазначених причин. Втім, для них вони набувають дещо іншої цінності – як привід прославити Господа та хорошу можливість для проповіді. Національні свята, як-от День Незалежності, День Конституції, День вишиванки, День міста, віддані використовують для проведення *харінам*, оскільки

велика кількість людей у розслабленому, святковому настрої зазвичай гуляють центром міста. Нерелігійні свята, які звичайно святкують українці, наприклад Новий рік чи 8 Березня, кришнаїти теж відзначають, але не в приватному просторі поза громадою, а в самій громаді. Як повідомила *матаджи*¹⁹ з храму міста Бердянська, “ми перетворюємо Новий рік на вайшнавський Новий рік”.

День народження – це свято, яке можуть святкувати як у приватному просторі дому, так і в громаді. Відданих, які є іменинниками, вітають у храмі, дарують подарунки. Мадхава Кришна дас, президент храму міста Маріуполя, підкреслив, що день народження для вайшнавів дещо суперечливе свято, оскільки у вайшнавізмі, як і в індуїзмі загалом, метою є *мокша*, звільнення від пут кола перероджень. Тобто, по суті, народження в матеріальному світі не є радісною подією. Втім, Мадхава Кришна дас дивується, що віддані продовжують святкувати свій черговий прихід у *сансару*²⁰. Інші віддані не пропонували такої інтерпретації. Віджай дас зі Львова розповів, що віддані в їхній *ятрі*²¹ святкують не тільки день народження, а й іменини. Відданий Володимир, також зі Львова, уточнив, що ініційовані вайшнави на-вряд чи святкують іменини, адже ім’я, дане батьками при народженні, вважається кармічним ім’ям, тому святкувати, по суті, нічого. Віджай дас в інтерв’ю провів паралель між християнським святкуванням іменин та вайшнавським святкуванням днів народження вайшнавських святих: «От, наприклад, ми святкуємо всі іменини. Івана, Петра, Романа, Василя. Серед людей мене дивує одна звичка. Це вони знаходять Василя і п’ють з ним. Це така традиція, погана мода. У нас, наприклад, це кожне ім’я, воно... це ім’я якогось святого. У нас так само є такі свята. У нас так само є духовні імена, можна таких само святих знайти, як, наприклад, Санатана Госвами. Можна було сказати: “Ну що, готуй бенкет”, але ми збираємося і говоримо про тих святих людей. У такий спосіб ми ніби спілкуємося з їхніми якостями. Я бажаю українцям, щоб вони іменини святкували так само, тому що в християнстві дуже багато хороших святих». Святкування іменин ілюструє той факт, що українські вайшнави, попри те що ведична культура повністю структурує їхнє життя, не розірвали зв’язок з національними традиціями.

Попри всезагальний вайшнавський status-quo про те, що національна ідентифікація є ілюзорною, все ж у вайшнавізмі є категорія людей, у яких є потреба виражати її. Такі вайшнави знаходять підстави звернення до української культури в самому вайшнавізмі, формуючи при цьому особливу українську міфологію. Українська культура в цьому дискурсі набуває цінності у зв’язку з тим, що походить від ведичної і має надзвичайно багато спільних рис із нею. Отже, весь доробок так званої “трипільсько-арійської теорії походження українців”, яку свого часу розробляли Ю. Шиллов та Ю. Канигін і яку наука не визнає, виявляється досить актуальним для вайшнавів, адже свідчить про давній початок етногенезу українців – із 2–3 тис. до н. е. – і робить українську культуру винятковою та ближчою в часі до ведичної. Не вдаючись в особливості етногенетичних побудов вайшнавів, можна сказати, що загалом вони спрямовані на відшукання ознак спорідненості української та індійської культур. Вайшнави люблять порівнювати *шикху* з козацьким оселедцем, стверджувати, що санскрит пішов з України, відшукуючи спільні корені в словах, вказувати на схожість українських орнаментів та елементів одягу на індійські. На питання до Віджая даса зі Львова, чи вдягає він вишиванку на День вишиванки, він відповів ствердно, при цьому додавши, що в Індії теж є вишиванка. Крім того, у разі з вайшнавами носіння вишиванки не слід трактувати лише як вияв національного сентименту. Дуже часто вишиванку шанують не стільки як атрибут української культури, а як річ, яка має на собі сакральні орнаменти, схожі на індійські. Трібганга дас, президент храму Бердянська, розповів, що деякі віддані навіть одягають вишиванку разом із *дготі*. Показово, що респондент називав таких відданих у третій особі – “вони”, – виключаючи їх у такий спосіб з колективного “ми” першої особи, що ще

раз доводить тезу про те, що захоплення українською культурою та арійською теорією етногенезу українців не можна назвати мейнстрімом в українській вайшнавській громаді.

Також екологічний рух, який наразі дуже активно розвивається в межах вайшнавізму, в українському ISKCON подекуди обростає новими значеннями, характерними для вищезгаданого вайшнавського бачення національної культури. Будівництво екопоселень з хатами, побудованими за традиційними технологіями без використання штучних матеріалів, із власними фермами, пасіками та ремісничими майстернями для певної категорії українських вайшнавів є не лише бажанням жити на лоні природи на самозабезпеченні натуральними продуктами, а й відродити те, що й так було характерне для українських земель, для традиційної культури України. Отже, легітимація національної культури відбувається одночасно у двох дискурсах – в історичному та екологічному, через ствердження, що українська культура така ж давня і така ж корисна для життя, як ведична. Прикладом такого національно орієнтованого екопоселення є те, яке розвивається в селі Магдалинівці Дніпропетровської області в мальовничому місці на березі річки Орелі.

Висновки

Як би не трактували вайшнави ISKCON універсальність своєї релігії, спостерігаємо одне – вайшнавизм справді активно розвивається і поширюється світом головною завдяки одній своїй універсалізаційній рисі – здатності повністю структурувати життя, підпорядковувати собі всі його сфери, формувати особливий етос, у якому віддані задовольняють свої духовні запити. Велику роль у цьому етосі відіграє вайшнавська культура, яка структурує не лише повсякдення відданого, адже регулює його їжу, сон, сексуальне життя та соціальну взаємодію, а і його “свято”, адже вихід із рутини повсякденного життя для вайшнава також виявляється організованим сакральною географією вайшнавизму. Зокрема, більш бажаним способом проведення відпустки для відданого виявляється не секулярний, а паломницький туризм. Ба більше, вайшнавська сакральна географія формує у вайшнавів інше відчуття простору, структуроване радше святими місцями гaudia-вайшнавизму в Індії, ніж громадськими транспортом та шляхом з дому на роботу. Для вайшнавського релігійного досвіду характерне не так фізичне сприйняття простору, як духовне – усі сакральні місця є в духовному світі, і доступ до них лежить не лише через подолання фізичних відстаней, а й через духовне вдосконалення. Тобто вайшнавизм як релігія формує окрему реальність, окремий хронотоп для своїх adeptів, який виявляється самодостатнім і не потребує особливого зв'язку із часопростором своїх же співвітчизників-невайшнавів. Це все свідчить про велику консолідаційну силу вайшнавизму і його здатність поглинати в себе практики, які є в національній культурі. Гарним прикладом може бути те, що вайшнави громадою святкують національні, міжнародні та персональні свята – Новий рік перетворюють на вайшнавський Новий рік, а православні іменини – на вайшнавські іменини. Фактично вайшнавська культура і спосіб життя, який пропонує кришнаїзм, природно ведуть до соціалізації передусім у громаді, а потім вже поза нею. Вайшнави справді формують особну консолідовану громаду, що має свою власну культуру, у якій здебільшого не знаходиться місця для культивування національної.

Утім, у такому нібито замкненому на собі, заснованому на вайшнавській культурі середовищі знаходиться простір і для української культури, щоправда, у досить специфічному баченні. Вона для вайшнавів набуває цінності саме в її причетності та схожості до ведичної, а черпає натхнення цей дискурс із “трипільсько-арійської теорії етногенезу українців”, “слов'янських вед” та подібних джерел. Хоча серед вайшнавів є багато прихильників такого трактування української культури, панівною цю тенденцію важко назвати. Та її можна вважати саме тією рисою, яка вирізняє

український ISKCON від решти громад у світі. Особливості сприйняття національної культури та “арійський міф” у світогляді українських вайшнавів є перспективою дослідження й потребує проведення цілеспрямованої польової роботи в цьому напрямку.

¹ *Джоти* – індійський традиційний чоловічий одяг, що є шматком тканини 2–5 м завдовжки, який зав’язують навколо стегон, пропускаючи один його кінець між ногами для зав’язування вузла.

² Див.: ТВ ТГУ от 2 марта 2012 г. (Томск) О научной конференции по Бхагавад-гите в Томске. URL: <https://www.youtube.com> (дата звернення: 25.03.2020).

³ *Прасад* – в індуїстській традиції вегетаріанська їжа, яка є релігійним піднесенням богу і яку зазвичай споживають після піднесення.

⁴ *Тілака* – знак на лобі, який індіюсти наносять сандаловою пастою, глиною чи попелом для захисту, очистки *карми* та як символ належності до тієї чи іншої течії індуїзму. *Тілака* вайшнавів ISKCON складається з двох вертикальних ліній, з’єднаних біля основи третьої частини, яка нагадує листок священного дерева туласі і розміщена на носі. Ці лінії втілюють Кришну та його дружину Радгу, які зустрічаються у Вриндавані.

⁵ *Шикха* – пасмо волосся, яке вайшнави-чоловіки залишають на голові, збриваючи решту волосся. Це традиційна стрижка для тих вайшнавів, які практикують відречення.

⁶ *Сампрадая* – релігійна або філософська традиція в індуїзмі.

⁷ Найкраще про діяльність Міжнародної релігієзнавчої школи “Вайшнавська традиція крізь століття” написано у статті: [Zavhorodniy, Smytskyi 2017].

⁸ У цьому контексті можна згадати таку публікацію: [Карпицкий 2016].

⁹ Детально про щоденні вайшнавські ритуали та рутину у статті: [Тайване 2012, 75–85].

¹⁰ Детальніше про натуралізоване релігієзнавством розуміння “релігійного” і “секулярного” в модерних ліберальних державах тут: [Узланер 2008, 140–159].

¹¹ *Харінама* – хода зі співами і танцями, яка зазвичай відбувається в найбільш відвідуваних місцях міста (на головних площах, у парках) для проповіді і оспівування імені Кришни.

¹² Див.: Клуб “Благость” доктора Торсунова. URL: <http://blagost.club/o-proekte/> (дата звернення: 25.03.2020).

¹³ *Бгата* – відданий Богу в індуїстській традиції. Той, хто практикує бгакті-йогу.

¹⁴ *Пуджа* – обряд вшанування Бога в індуїзмі.

¹⁵ *Дгарма* – релігійно-філософський концепт в індуїзмі, який означає універсальний закон, порядок речей у Всесвіті. У більш вузькому значенні це слово вживають на позначення правильної, благочестивої поведінки.

¹⁶ *Гуру* – вчитель в індуїстській традиції.

¹⁷ *Адгарма* – у цьому контексті неблагочестива поведінка.

¹⁸ Див.: Динаміка міграції в Україні: де живе найбільше переселенців // Слово і діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/10/10/infografika/suspilstvo/dynamika-migracziyi-ukrayini-zhyve-najbilshe-pereselenciv> (дата звернення: 25.03.2020).

¹⁹ *Матаджи* – форма звернення до жінок в ISKCON.

²⁰ *Сансара* – коловорот смертей і народжень в індуїзмі у світах.

²¹ *Ятра* – у вайшнавизмі так називають не лише колісничний фестиваль, а й громаду. Найчастіше *ятри* збігаються з адміністративним поділом країни, тому при вживанні слова *ятра* мають на увазі громади того чи іншого населеного пункту – *ятра* Донецька, рівненська *ятра* і т. д.

ЛІТЕРАТУРА

Карпицкий Н. Н. Унікальність релігійного опыта в вайшнавизме ISKCON // **Збірка матеріалів IV та V Міжнародної релігієзнавчої школи “Вайшнавська традиція крізь століття” 2014–2015 років**. Луцьк, 2016.

Проскурня Н. Путешествие по священным местам с Александром Хакимовым. Москва, 2018.

Тайване Э. Международное общество сознания Кришны: к вопросу о рецепции бенгальского вайшнавизма на Западе (часть II) // **Религиоведение**, 2012, № 2.

Узланер Д. Расколдование дискурса: “Религиозное” и “светское” в языке нового времени // *Логос*, 2008, № 4.

Шевчук М. А. Взаимодействие социокультурных систем на примере судьбы священного текста Бхагавад-Гиты // *Вестник Томского государственного университета. История*, 2008, № 1 (2).

Шевчук М. А. Место “Бхагавад-гиты как она есть” А. Ч. Бхактиведанты Свами Прабхупады в системе ценностей традиционного индуизма // *Вестник Томского государственного университета. История*, 2013, № 4 (24).

Mission and Vision // *Krishna West*. URL: <https://krishnawest.com/about/mission-vision/> (дата звернення: 25.03.2020).

GBC Meeting Clarifies Krishna West is Part of ISKCON // *The News Agency of the International Society for Krishna Consciousness*. Oct. 26, 2017. URL: <https://iskconnews.org/gbc-meeting-clarifies-krishna-west-is-part-of-iskcon,6332/> (дата звернення: 25.03.2020).

Zavhorodniy Y., Smytskyi L. Hinduism in Ukraine: a general overview and the activities of “The Vaiṣṇava tradition through the ages” international religious studies school // *Scriptorium nostrum*, 2017, No. 2 (8).

REFERENCE

Karpitskiy N. N. (2016), “Unikal’nost’ religioznogo opyta v vayshnavizme ISKCON”, in *Zbirka materialiv IV ta V Mizhnarodnoyi relihiyeznavchoyi shkoly “Vayshnavs’ka tradytsiya kriz’ stolittya” 2014–2015 rokiv*, Drukmarket, Lutsk, pp. 93–115. (In Russian).

Proskurnya N. (2018), *Puteshestviye po svyashchennym mestam s Aleksandrom Khakimovym*, Eksmo, Moscow. (In Russian).

Tayvane E. (2012), “Mezhdunarodnoye obshchestvo soznaniya Krishny: k voprosu o retseptsii bengal’skogo vayshnavizma na Zapade (chast’ II)”, in *Religiovedeniye*, No. 2, pp. 75–85. (In Russian).

Uzlaner D. (2008), “Raskoldovaniye diskursa: ‘Religioznoye’ i ‘svetskoye’ v yazyke novogo vremeni”, in *Logos*, No. 4, pp. 140–159. (In Russian).

Shevchuk M. A. (2008), “Vzaimodeystviye sotsiokul’turnykh sistem na primere sud’by svyashchennogo teksta Bkhagavad-Gity”, in *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta Istoriya*, No. 1 (2), pp. 110–128. (In Russian).

Shevchuk M. A. (2013), “Mesto ‘bkhagavad-gity kak ona est’ ’ A. Ch. Bkhaktivedanty Svami Prabkhpady v sisteme tsennostey traditsionnogo induizma”, in *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*, No. 4 (24), pp. 194–199. (In Russian).

“Mission and Vision”, in *Krishna West*, available at: <https://krishnawest.com/about/mission-vision/> (accessed March 25, 2020).

“GBC Meeting Clarifies Krishna West is Part of ISKCON”, in *The News Agency of the International Society for Krishna Consciousness*, Oct. 26, 2017, available at: <https://iskconnews.org/gbc-meeting-clarifies-krishna-west-is-part-of-iskcon,6332/> (accessed March 25, 2020).

Zavhorodniy Y. and Smytskyi L. (2017), “Hinduism in Ukraine: a general overview and the activities of “The Vaiṣṇava tradition through the ages” international religious studies school”, *Scriptorium nostrum*, No. 2 (8), pp. 371–385.

Ю. С. Філь

Універсальність вайшнавизму та місце української культури в ISKCON

Статтю присвячено світоглядним та ідентичнісним аспектам розвитку української громади Міжнародного товариства свідомості Кришни (ISKCON), а саме місцю української культури в житті Товариства та окремих adeptів вайшнавизму в Україні. Така постановка проблеми обумовлена тим, що у вайшнавизмі велику роль відводять власній, індуїстській у своїй основі культурі, яка є невід’ємною частиною релігійної практики вірян, у зв’язку з чим природно виникає питання, чи є місце локальним (національним) особливостям в орієнтованому на індуїстську культуру міжнародному релігійному русі. Стаття є результатом польових досліджень, які авторка почала проводити з 2015 року і які з 2019 року набули системного характеру. У дослідженні було застосовано якісні методи соціології, насамперед глибинне інтерв’ювання та включене спостереження. Матеріал був зібраний у громадах малих та великих міст України – у Києві, Львові, Рівному, Донецьку (віддані з громади Доне-

цька перебували на підконтрольній Україні території), Харкові, Маріуполі, Бердянську, Краматорську. Серед опитаних відданих, зокрема, були адміністратори храмів та магараджі.

З'ясовано, що в українській громаді ISKCON, так само, як і в будь-якій іншій по всьому світу, сама теологія вайшнавизму формує ставлення до національної культури – метою вайшнава є радше розототожнитися з усім матеріальним, зокрема й з національною культурою, яка є атрибутом, зокрема, матеріального світу, ніж ідентифікуватися з нею. Тому природно, що на рівні громад українську культуру не культивують. Втім, з огляду на постколоніальний контекст розвитку нашої держави серед адептів є ті, які мають сентимент до української культури й виявляють його в особливий спосіб, який дає змогу вписати його у вайшнавську картину світу, – національна культура набуває для них виняткового значення через причетність до давньої арійської культури та через пошуки спільних рис із нею в мові, мистецтві, способі життя тощо. Отже, для багатьох українських вайшнавів т. зв. “трипільсько-арійські теорії українського етногенезу” є привабливими та актуальними. У цьому й виявляються національні особливості українського Товариства свідомості Кришни.

Ключові слова: “арійський міф”, вайшнавизм, вайшнавська культура, Міжнародне товариство свідомості Кришни, українська культура, ISKON

Ю. С. Філь

Универсальность вайшнавизма и место украинской культуры в ISKCON

Статья посвящена самоидентификации и мировоззренческим аспектам развития украинского Международного общества сознания Кришны (ISKCON), а именно месту украинской культуры в Обществе и в жизни адептов вайшнавизма в Украине. Такая постановка проблемы обусловлена тем, что в вайшнавизме большую роль отводят собственной культуре – индуистской в своей основе, которая является неотъемлемой частью религиозной практики верующих, в связи с чем закономерно возникает вопрос, есть ли место локальным (национальным) особенностям в ориентированном на индуистскую культуру международном религиозном движении. Статья является результатом полевых исследований, начавшихся в 2015 году, которые с 2019 года приобрели системный характер. В исследовании были использованы качественные методы социологии, прежде всего глубинное интервьюирование и включенное наблюдение. Материал был собран в общинах малых и больших городов Украины – в Киеве, Львове, Ровно, Донецке (благодаря тому, что адепты из общины Донецка находились на подконтрольной Украине территории), Харькове, Мариуполе, Бердянске, Краматорске. Среди опрошенных вайшнавов были администраторы храмов и духовные наставники – махараджи.

Установлено, что в украинском обществе ISKCON, как и везде в мире, сама теология вайшнавизма формирует отношение к национальной культуре – целью вайшнава скорее будет разотождествление со всем материальным, в том числе и с национальной культурой как одним из проявлений, в частности, материального мира, нежели идентификация с ней. Поэтому закономерно, что на уровне общин украинскую культуру не культивируют. Впрочем, учитывая постколоніальний контекст розвитку нашого государства, некоторые адепты по особому относятся к украинской культуре и пытаются вписать ее в вайшнавскую картину мира. В их понимании национальная культура приобретает исключительное значение в силу причастности к древней арийской культуре, что подтверждает поиск общих черт в языке, искусстве, образе жизни и т. п. Таким образом, для многих украинских вайшнавов т. н. “трипольско-арийские теории украинского этногенеза” представляются актуальными и привлекательными. В этом и проявляются национальные особенности украинского Общества сознания Кришны.

Ключевые слова: “арийский миф”, вайшнавизм, вайшнавская культура, Международное общество сознания Кришны, украинская культура, ISKON

Стаття надійшла до редакції 25.03.2020